

Vývoj sociálního bydlení s důrazem na jeho zacílení na určité sociální vrstvy obyvatelstva

BOŽENA VALENTOVÁ*

The Development of Social Housing with a Focus on Targeted Housing for Certain Social Strata

Abstract: Social housing is perceived to be one of the basic instruments of housing policy. Despite the difficulty in demarcating this concept, owing to the different forms of social housing in individual countries, one of the main features of social housing is taken to be its targeting of socially more needy strata among the population. The first part of the article seeks an answer to the question of to what degree this claim corresponds to how social housing has really evolved in advanced European countries. The second part of the article focuses on efforts to date at creating a sector of social housing in the Czech Republic, while analysing the possibility of targeting such housing for certain socially defined households. From the article it becomes clear that targeting social housing for certain social strata, especially socially more needy households, is not a clear-cut process and is subject to change over the course of developments. The substance of these changes is the continuous search for balance between the social aspects of housing and economic possibilities. The main factor influencing the possibilities for the progress of social housing in the Czech Republic is the country's economic framework.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review 2005, Vol. 41, No. 2: 301–315

Úvod

Cílem první části článku je ukázat, jak se v minulosti, zejména ve 2. polovině 20. století, vyvíjelo ve vyspělých evropských zemích sociální bydlení. Popis vývoje sociálního bydlení je zasazen do kontextu vývoje bytové politiky a je v něm zdůrazněna především otázka zacílení sociálního bydlení na určité vrstvy obyvatelstva. Ve druhé části příspěvku jsou analyzovány možnosti rozvoje sociálního bydlení v České republice, opět akcentující otázku jeho sociálního zacílení.

Problematika zacílení sociálního bydlení na určité vrstvy obyvatelstva je v příspěvku analyzována na dvou úrovních. V případě vyspělých evropských zemí jde

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: PhDr. Božena Valentová, Ministerstvo pro místní rozvoj ČR, odbor bytové politiky, Staroměstské nám. 6, 110 15 Praha 1, e-mail: bozena.valentova@mmr.cz.

zejména o popis procesu rezidualizace, během něhož se v sociálním sektoru bydlení vlivem nejrůznějších faktorů zvyšuje koncentrace nízkopříjmových a jinak znevýhodněných domácností, které nejsou schopny zajistit si na trhu adekvátní bydlení [Schutjens, Van Kempen, Van Weesep 2002]. V případě České republiky jde především o otázku, jaké cílové skupině – především jak široce vymezené – by mělo být toto bydlení určeno.

Při četbě článku je nutno akceptovat některá omezení:

Text neřeší otázku, zda sociální bydlení, jakožto specifická část bytového fondu, je nebo není potřebným nástrojem bytové politiky,¹ a pouze respektuje fakt, že sociální bydlení ve většině vyspělých evropských zemích již existuje a má zde dlouhou tradici.

Část textu popisující vývoj sociálního bydlení ve vyspělých evropských zemích:

- reflektuje již publikované analýzy a názory, tzn. odráží nejen samotný vývoj sociálního bydlení, ale i to, jak je tento vývoj vnímán a interpretován autory, kteří se této problematice věnují;
- zabývá se pouze celkovými vývojovými trendy – není zaměřena na analýzu situace v jednotlivých zemích, která se v některých případech od obecného popisu významně odchyluje, ani neporovnává vývoj sociálního bydlení v rámci různých typů bytové politiky² či nájemního bydlení;³
- odráží situaci v zemích západní a severní Evropy a situace v zemích jižní Evropy je ponechána stranou, neboť sociální bydlení v nich buď vůbec neexistuje nebo hraje zcela okrajovou roli;⁴

¹ K tomuto tématu se vyjadřuje např. Hills [2001] nebo Maclennan, More [1997].

² Viz např. Heidenheimer, Hecló, Adams [1990: 101], kteří upozorňují, že zhruba od 60. let minulého století je rozlišováno mezi tzv. komplexní („*comprehensive*“) bytovou politikou, kterou realizuje např. Německo nebo Švédsko, a doplňkovou („*supplementary*“) bytovou politikou, kterou reprezentuje především Velká Británie.

³ Jedná se především o Kemenyho typologii nájemního bydlení založenou na vztahu sociálního a soukromého – na zisk orientovaného – nájemního sektoru, která rozlišuje tzv. duální a unitární nájemní sektor [Kemeny 1995]. Unitární nájemní sektor je podle autora založen na vzájemné prostupnosti a konkurenci mezi bydlením poskytovaným na zisk orientovanými soukromými pronajímateli a dostupným bydlením, které nabízí např. tzv. bytové asociace; je uplatňován v mnoha evropských zemích, zejména v Německu, Nizozemí, Švédsku, Rakousku apod. Oproti tomu duální nájemní sektor zahrnuje dva striktně oddělené segmenty nájemního bydlení. První funguje na tržních principech a je nabízen soukromými pronajímateli, druhý je zcela vyňat z působení trhu a je nabízen především obcemi. Tento typ nájemního bydlení je typický zejména pro Velkou Británii, Irsko a další mimoevropské anglicky mluvící země. [Kemeny 1995: 49– 60].

⁴ Jedná se o země, které Barlow and Duncan [Barlow and Duncan 1994; podle Balchin (ed.) 1996: 13] označují jako rudimentární sociální státy; pro tyto na zemědělství tradičně orientované země jsou typické minimální zásahy státu do oblasti bydlení.

- neanalyzuje vazbu mezi vývojem sociálního bydlení a vývojem sociálního státu („welfare state“), resp. vývojem jeho jednotlivých typů,⁵ neboť se jedná o zcela samostatné a ne zcela probádané téma, které si zaslouží samostatný výzkum.⁶

Část textu věnovaná sociálnímu bydlení v ČR:

- ukazuje na širší souvislosti, možnosti a limity jeho rozvoje, ale nejedná se o praktická doporučení pro bytovou politiku;
- pozornost je věnována zejména rozvoji sociálního bydlení prostřednictvím nové výstavby. Analýza role existujícího bytového fondu obcí, který by mohl, alespoň částečně, plnit sociální funkci, je ponechána stranou.

V závěru celého textu je naznačeno, kudy se vývoj sociálního bydlení ve vyspělých evropských zemích a v ČR ubírá. I v tomto případě se jedná pouze o konstatování, nikoli o hodnocení, zda je či není předpokládán směr vývoje správný.

Sociální bydlení patří k velmi frekventovaným pojmům, které jsou v teorii i praxi bytové politiky používány. Současně je to však pojem, jehož obsah je velmi vágní,⁷ neboť sociální bydlení jakožto specifická část bytového fondu má v jednotlivých evropských zemích velmi diferencovanou podobu. I přesto převládá, nejen mezi laickou veřejností, názor, že sociální bydlení je bydlení, které je určeno především sociálně slabším domácnostem a které je těmito domácnostmi užíváno.⁸ Ukázat, do jaké míry odpovídá toto vnímání sociálního bydlení jeho vývoji ve vyspělých evropských zemích, je hlavním cílem následující části textu.

Možnost odpovědět na tuto otázku je však podmíněna alespoň rámcovým vymezením pojmu „sociální bydlení“. Pro účely tohoto textu je zvoleno nejčastěji po-

⁵ Viz především typologie založená na porovnání penzijních systému, zdravotního pojištění a politiky zaměstnanosti, která rozlišuje sociálně-demokratický, korporativistický a liberální sociální stát [Esping-Andersen 1990].

⁶ Vazby mezi vývojem sociálního státu a jeho jednotlivými typy na straně jedné a vývojem sociálního bydlení na straně druhé nebyly detailně zkoumány; koncept sociálního státu a jeho typologie byl aplikován spíše na bytovou politiku jako celek – viz zejména Barlow and Duncan [1994], Kemeny [1995], Matznetter [2002]. Tito a další autoři se vesměs kloní k názoru, že při aplikaci typologie sociálního státu na oblast bydlení je nutná obezřetnost, neboť bydlení se nachází v „šedé zóně“ mezi klíčovými oblastmi sociální politiky tvořícími podstatu sociálního státu a oblastí spotřebního zboží, která je doménou trhu [Kemeny 1995: 173]. Určitý vliv vývoje a typu sociálního státu na oblast bydlení je však uznáván, přičemž pro sociální bydlení, které je tématem tohoto článku, má význam zejména vliv sociálního státu na sociální stratifikaci společnosti a následně na sociální a prostorovou polarizaci v oblasti bydlení [Hammett 1996].

⁷ Na tuto skutečnost upozorňuje mj. Donner [2000: 2 – 3], který navrhuje používat termín „subvencované bydlení“. Je však nutno podotknout, že z hlediska vývoje v posledních letech je i tento název problematický, neboť podpora sociálního bydlení je v některých zemích silně redukována.

⁸ Pojem „sociálně slabší domácnost“ není, vzhledem k vysoké míře obecnosti textu, záměrně vymezen. V konkrétním kontextu se může jednat jak o osoby a domácnosti s nízkými nebo i středními příjmy, tak o osoby a domácnosti, které jsou znevýhodněny jinými nepříznivými sociálními okolnostmi.

užívané vymezení [viz Lux (ed.) 2001: 7],⁹ podle něhož se jedná o nájemní bydlení, jehož výstavba a popř. i provoz jsou v určité míře podporovány z veřejných prostředků a které je obvykle poskytováno obcemi nebo neziskovými organizacemi¹⁰ za regulované nájemné. Toto bydlení není pronajímáno za účelem dosažení zisku a není alokováno prostřednictvím tržních mechanismů, nýbrž na základě administrativních (sociálních) kritérií; jeho rozsah, kvalita, způsob poskytování apod. jsou silně ovlivňovány politickými rozhodnutími [Stephens, Burns, MacKay 2003].

Vývoj sociálního bydlení ve vyspělých evropských zemích v kontextu vývoje bytové politiky¹¹

Sociální bydlení na počátku 20. století a v období mezi světovými válkami

Řešení problematiky bydlení bylo ponecháno převážně na tržních principech; bydlení bylo chápáno především jako zboží, jehož poskytování je možno svěřit soukromému nájemnímu sektoru nebo tradičnímu vlastnickému bydlení. Významnější intervence státu do oblasti bydlení se ve většině evropských zemí objevily na počátku 20. let s cílem odstranit poválečnou bytovou nouzi a přispět k větší sociální stabilitě společnosti. Intervence neměla jen podobu regulace nájemného, ale i poměrně silné podpory výstavby nájemního bydlení. Z hlediska zacílení se jednalo o bydlení, které bylo určeno zejména pro střední (nikoli pouze pro slabší) příjmové vrstvy obyvatelstva, tedy pro ty části populace, které měly velký vliv na celkovou sociální a politickou stabilitu společnosti. Podpora výstavby bytů však byla vnímána jen jako dočasná. Evropské země usilovaly o návrat k původnímu tržnímu řešení, a proto v poměrně krátké době přistoupily k redukci těchto podpůrných programů. Podpora výstavby, která byla i po této redukci ponechána, byla již více zacílena na sociálně slabší domácnosti.

Sociální bydlení v období od konce 2. světové války do 90. let 20. století

K zásadní změně bytové politiky ve vyspělých evropských zemích došlo po roce 1945, kdy začaly vlády jednotlivých zemích ve velké míře intervenovat do trhu s byty. Bytová politika po roce 1945 do současnosti však prošla velkými změnami, a proto je účelné rozdělit ji na několik fází, které se liší problémy, které bylo třeba řešit, mírou intervence do tržního mechanismu a formami podpory.¹²

⁹ Různé šíře vymezení sociálního bydlení – např. [Lujanen 1992].

¹⁰ Pojem nezisková organizace, jakkoli se běžně užívá, je do určité míry zavádějící. Obvykle se totiž jedná o běžnou právnickou osobu, která může při respektování určitých omezení zisk vytvářet, ale musí jet reinvestovat zpět do oblasti sociálního bydlení.

¹¹ Popis vývoje sociálního bydlení a bytové politiky čerpá především z těchto zdrojů: [Harloe 1994; Harloe 1993; Priemus, Dieleman 1999; Priemus, Kleinman, MacLennan, Turner 1993].

¹² Členění, které je dále prezentováno [Priemus, Kleinman, MacLennan, Turner 1993: 15–28], je zvoleno proto, že akcentuje vnější faktory utvářející bytovou politiku a tudíž může lépe pře-

1. fáze – obnova (1945–1960): Tato fáze bytové politiky byla těsně spojena s celkovou poválečnou obnovou evropských zemí a jejich hospodářství. Silná intervence státu do trhu s byty byla v souladu s rozmachem sociálního státu a veřejné investice do bydlení byly vnímány jako součást keynesiánské hospodářské politiky zaměřené na podporu ekonomického růstu a udržování vysoké míry zaměstnanosti. V oblasti bydlení byl kladen důraz především na novou výstavbu, neboť hlavním cílem bylo odstranění bytové nouze způsobené válkou. Výstavba nájemního bydlení, které dnes označujeme jako sociální, byla svěřena (až na výjimky – zejména Německo) obcím nebo neziskovým organizacím, byla silně podporována z veřejných prostředků a ve většině zemí nabyla masových rozměrů. Nově postavené nájemní byty byly obvykle určeny nejširším příjmovým vrstvám obyvatelstva, nikoli pouze sociálně slabším domácnostem.

2. fáze – rostoucí diverzifikace¹³ (1960–1975): Bytová politika tohoto období byla formována především silným hospodářským rozmachem, s ním spojeným růstem životní úrovně obyvatelstva a také tím, že ve většině zemí se podařilo odstranit nebo výrazně zmírnit poválečnou bytovou nouzi. Tyto skutečnosti byly vnímány jako možnost oslabit státní zásahy do trhu s byty – objevily se pokusy uvolnit nájemné, začaly být zaváděny první adresné dávky na bydlení a politická podpora začala být orientována na dražší, avšak žádané vlastnické bydlení. Silná, blíže nezacílená podpora výstavby nájemních bytů dále pokračovala, avšak oproti minulému období začal být více kladen důraz na její kvalitu. Tato změna byla vyvolána i problémy, které se začaly na přelomu 60. a 70. let v souvislosti s touto masovou výstavbou objevovat (zejména s výstavbou panelových domů situovaných na okrajích měst). Dosavadní standard sociálního bydlení byl již pro mnohé domácnosti nepřijatelný a začaly se objevovat problémy s údržbou a správou těchto objektů, kterým nebyla v předchozích letech věnována dostatečná pozornost. Domácnosti, které si to mohly dovolit, začaly tento sektor postupně opouštět, v důsledku čehož se toto bydlení, dosud obývané nejširšími vrstvami populace, začalo pozvolna profilovat jako bydlení pro sociálně slabší domácnosti.

3. fáze – nová realita pro bydlení (1975–1990): Hlavním spouštěcím faktorem tohoto období byla zásadní změna ekonomického kontextu, tj. ekonomická krize v polovině 70. let, následovaná změnou hospodářské politiky nově zaměřené především na snižování inflace a rozpočtových deficitů. Tyto ekonomické faktory zasáhly celý koncept sociálního státu a s ním i bytovou politiku, v rámci níž začalo docházet k opouštění přístupu založeného na poskytování bydlení („*providing*“) a k postup-

klenout rozdílly ve vývoji mezi jednotlivými zeměmi. Jiné členění uvádí Boelhouwer, Van der Heijden [1992: 266–267]. Tito autoři rozlišují pro dané období fázi kvantitativní, kvalitativní, distribuční a novou fázi kvantitativní.

¹³ Označení fáze vyjadřuje rostoucí rozdílly v bytových politikách jednotlivých zemí, dané zejména tím, že se do značné míry podařilo vyřešit poválečnou bytovou nouzi, tj. tj. problém, který politiku jednotlivých zemí sjednocoval.

ném prosazování přístupu, jehož základním principem je uspokojování poptávky a usnadňování situace („*facilitating*“), za níž si domácnosti mohou zajistit, s větší či menší pomocí státu, vhodné bydlení [Priemus 1997]. Nezbytné snížení veřejných výdajů (nejen v oblasti bydlení), které se naplno projevilo na konci 70. let, vedlo ve většině zemí ke snaze zacílit poskytovanou pomoc především na sociálně slabší vrstvy populace [Boelhouwer, Van Heijden 1992: 272]. Důsledkem byl postupný obrat od nabídkových subvencí, určených především na novou výstavbu, k subvencím poptávkovým (individuálním), tzn. zejména k příspěvkům na bydlení, respektive na nájemné. Také v důsledku těchto skutečností začalo v 80. letech v mnoha zemích docházet k postupnému zvyšování zatížení domácností výdaji na bydlení a ke snižování dostupnosti bydlení pro sociálně slabší domácnosti [Priemus, Dieleman 2002; konstatováno pro období od poloviny 80. do poloviny 90. let].

Snižování nabídkových forem podpory poskytovaných do oblasti bydlení se ve většině zemí promítlo do poklesu výstavby sociálního bydlení. Tento fakt, spolu s privatizací sociálního bydlení a s deregulací nájemného, které začaly být v některých zemích uplatňovány, přispěl ke stagnaci či dokonce ke snižování rozsahu tohoto sektoru, a tím i k jeho dalšímu sociálnímu vyprofilování – rezidualizaci. Rezidualizace sociálního bydlení se stala součástí procesu segmentace bydlení („*tenure segmentation*“) podle příjmu domácností, který byl zhruba od poloviny 80. let zaznamenán ve většině vyspělých evropských zemích [Priemus, Dieleman 2002]. Výsledná míra rezidualizace byla různá, ale projevila se i v zemích s tradičně silným, širokým vrstvám určeným sociálním bydlením, tj. např. v Nizozemí či Dánsku [Harloe 1994], a v některých případech vyústila v sociální a prostorovou segregaci.

Sociální bydlení v období od počátku 90. let do současnosti

Lze říci, že ve většině evropských zemích pokračují trendy započaté v předchozí fázi. K hlavním rysům bytové politiky stále patří posilování tržních mechanismů a snižování intervence státu do trhu s byty. Pokračuje snaha o snížení objemu a jasné zacílení podpůrných nástrojů, pokračuje deregulace nájemného i podpora vlastnického bydlení posilovaná v některých případech privatizací bytového fondu a zvyšuje se využívání soukromých finančních prostředků [např. Kleinman 1998: 248–250; Danermark, Elander 1996: 3–4]. Kvalita bydlení a vybavenost obyvatelstva bytovým fondem se nadále zlepšují, současně se však zvyšují ceny bydlení, stoupá zatížení domácností výdaji na bydlení a v důsledku toho rostou výdaje států na sociální dávky. Vzhledem k tomu, že se současně zvyšuje sociální polarizace společnosti, roste počet nízkopříjmových či jinak znevýhodněných domácností, které mají problémy zajistit si vhodné bydlení; z hlediska těchto domácností se prohlubuje problém finanční dostupnosti bydlení [např. Sustainable Development of Human Settlements in the UNECE Region 2003; Kleinman 1998; Priemus 1997; Priemus, Dieleman 2002]. Kleinman [1998] hovoří v této souvislosti o „kolapsu tradiční bytové politiky“, která

byla dlouhou dobu zaměřena na uspokojování bytových potřeb většiny domácností, a o nástupu tzv. „dvousložkové“ bytové politiky, která posiluje rozdělení společnosti na ty, kteří si mohou sami zajistit kvalitní bydlení na trhu, a na ty, kteří si nemohou bez pomoci státu zajistit standardní bydlení a jsou v krajním důsledku ohroženi sociálním vyloučením a bezdomovectvím.

Také v oblasti sociálního bydlení pokračuje vývoj započatý během předchozího období. Rozdíly mezi zeměmi z hlediska rozsahu sociálního sektoru, jeho funkce i záběru vzhledem k cílové skupině obyvatelstva jsou tradičně velké, obecně však lze říci, že sociální bydlení je stále více užíváno především nízkopříjmovými domácnostmi, nezaměstnanými a přistěhovalci. Tyto skutečnosti jsou dokumentovány nejen v duálním sektoru Velké Británie, pro který je podle Kemenyho postupná koncentrace sociálně slabých domácností přirozená [Kemeny 1995: 141–143], ale i v zemích s unitárním nájemním sektorem, tedy v Nizozemí, Dánsku, Švédsku, Německu či Francii [Priemus, Dieleman 2002; dále např. Ball 2003; Ball 2004; Gibb 2002; Priemus, Dieleman 1999; Lux et al 2002]. Ve Francii či Německu takto „vznikají ghetta sociálních bytů tvořená převážně domácnostmi imigrantů“, zatímco např. ve Velké Británii se v sociálním sektoru zvyšuje koncentrace příjmově nejslabších domácností [Lux et al 2002: 85]. Pokračuje rezidualizace sociálního bydlení ve vztahu k ostatním typům bydlení a v některých případech začíná sociální bydlení hrát roli sociální sítě [Schutjens, Van Kempen, Van Wessep 2002]. Pověst sociálního bydlení se v některých případech zhoršuje, což je dáno nejen stavem bytového fondu, který je zvláště ve srovnání s vlastnickým bydlením méně kvalitní, ale také zúženou skupinou jeho uživatelů [Hills 2001].

V některých zemích (Velká Británie, Nizozemí) se však objevují procesy, které mohou výše popsany rezidualizační trend oslabit. Jejich příčinou je postup některých poskytovatelů sociálního bydlení, zejména neziskových organizací, které jsou nuceny fungovat v tržním, konkurenčním prostředí a zvažovat rizika, která jsou s „podnikáním“ v této oblasti spojena. Mnohé neziskové organizace pociťují napětí mezi vnějším ekonomickým prostředím a naplňováním sociálních cílů, a proto se snaží v zájmu zajištění své finanční stability nabízet bydlení nikoli sociálně slabším, ale spíše lépe situovaným domácnostem, které mají zájem o kvalitní bydlení a mohou platit ekonomické nájemné. Toto napětí vede v některých případech ke stírání hranic mezi soukromým nájemním a sociálním sektorem [Priemus 1997; Gibb 2002; Smith, Oxley 1997].

Výsledky dosavadního vývoje a budoucnost sociálního bydlení ve vyspělých evropských zemích

Z výše uvedeného textu je zřejmé, že v uplynulých zhruba šedesáti letech byl ve vyspělých evropských zemích zaznamenán určitý posun od spíše nezacíleného, širokým vrstvám obyvatelstva určeného a těmito vrstvami užívaného sociálního bydlení k sociálnímu bydlení, které je užíváno zejména sociálně slabšími domácnostmi.

V uplynulých zhruba dvaceti letech došlo v některých zemích také ke stagnaci nebo dokonce zmenšování tohoto dříve silně expandujícího sektoru. Oba procesy, které vyvolaly nebo posílily zacílení sociálního bydlení na sociálně slabší vrstvy obyvatelstva, byly vyvolány spíše nepřímo jak vnějšími sociálně ekonomickými faktory, tak bytovou politikou zaměřenou na deregulaci nájemného, podporu vlastnického bydlení, privatizaci bytového fondu apod., nikoli záměrným zúžením cílové skupiny obyvatelstva, které je toto bydlení určeno.¹⁴ Při posuzování faktorů a procesů, které vedly k naznačeným trendům v oblasti sociálního bydlení, je však nutná obezřetnost, neboť jejich vliv v jednotlivých zemích je velmi specifický. Kemeny v této souvislosti upozorňuje, že trend rezidualizace může mít zcela jiné příčiny a jinou dynamiku v unitárním nájemním sektoru než v sektoru duálním. [Kemeny 1995: 141–143].

Tento vývoj přinesl některé problémy:

- Zacílený a rozsahem mnohdy omezený sociální sektor není sto řešit situaci nízkopříjmových domácností, které se při zajišťování standardního bydlení neobejdou bez pomoci státu, a jejichž počet se v důsledku rostoucí sociální a příjmové polarizace společnosti zvyšuje [Harloe 1994]. V metropolitních a dalších rozvíjejících se oblastech, kde jsou ceny bydlení v důsledku vysoké poptávky po bydlení vysoké, se tento problém týká i domácností se středními příjmy, které se navíc do sociálního bydlení nekvalifikují [Ball 2000; Ball 2004].
- Sociální bydlení, jehož výstavba byla mnohdy ospravedlňována snahou zabránit polarizaci v oblasti bydlení, kterou vytváří trh, ve své současné zacílené podobě k této polarizaci přispívá [Hills 2001; konstatování se týká Velké Británie, lze je však zobecnit na většinu evropských zemí]. Polarizace a pokračující rezidualizace sociálního sektoru s sebou nesou riziko stigmatizace a sociálního vyloučení jeho uživatelů.¹⁵

Jaká je ve světle těchto skutečností budoucnost sociálního bydlení? Autoři, kteří se této problematice věnují a o jejichž práce se opírá tento text, jsou přesvědčeni, že sociální sektor bude i nadále součástí nabídky bydlení ve většině evropských zemí, avšak jeho současná podoba bude v následujících letech procházet významnými změnami. V reakci na výše uvedené problémy je jako perspektivní vnímán především široký, avšak vnitřně diferencovaný sociální sektor, který bude schopen nabídnout bydlení jak středně příjmovým, tak sociálně slabším domácnostem [Harloe 1994; Priemus 1997; Priemus, Dieleman 2002]. Takto koncipovaný sociální sektor by měl být schopen plnit sociální cíl, kterým je zajištění bydlení pro domácnosti, které si nemohou dovolit poptávat bydlení na trhu, měl by účinně bránit rezidualizaci a stigmatizaci jak celého sociálního sektoru, tak jeho uživatelů, a současně by měl být ekonomicky životaschopný. Priemus a Dieleman [2002] sou-

¹⁴ Orientace bytové politiky na pomoc sociálně slabším skupinám obyvatelstva se projevila spíše v odklonu od nabídkových subvencí a příklonu k adresným sociálním dávkám než ve zúžení cílové skupiny obyvatelstva, jíž je určeno sociální bydlení; v tomto směru zůstala většina zemí věrná svému tradičnímu přístupu.

¹⁵ Obvykle doporučovaný „social mix“, tj. rozptýlení sociálního bydlení v rámci různých částí měst, jiných forem bydlení apod. může tento problém pouze zmírnit, nikoli řešit.

časně zdůrazňují, že pro uspokojivé řešení problematiky bydlení bude potřebná nejen existence takto široce zaměřeného sociálního bydlení poskytovaného zejména neziskovými organizacemi, ale také celkové posílení role nájemního a družstevního bydlení, vytvoření robustního systému sociálních příspěvků a takového systému financování, který zajistí poskytovatelům sociálního bydlení i domácnostem přístup k výhodným úvěrům na bydlení.

Možnosti rozvoje sociálního bydlení v ČR¹⁶

V České republice existuje dlouhodobý tlak na vytvoření sociálního – neziskového nájemního bydlení,¹⁷ které je většinou chápáno jako levné bydlení pro ty, kdo nemají dostatek prostředků na vlastnické bydlení nebo na pronájem bytu na volném trhu. Představy o jeho konkrétních charakteristikách včetně zacílení na určité vrstvy obyvatelstva však nejsou (až na výjimky) blíže specifikovány. Cílem následujícího textu je posoudit, zda ČR směřuje spíše k úzce zacílenému, sociálně slabším domácnostem jasně určenému sociálnímu sektoru, nebo naopak k méně zacílenému sociálnímu bydlení pro široké vrstvy obyvatelstva.

Ve prospěch výstavby sociálního bydlení určeného spíše úzce vymezeným – sociálně slabším vrstvám obyvatelstva – hovoří, alespoň teoreticky, zejména tyto faktory:

- Negativní zkušenost s administrativně přidělovou bytovou politikou, jejíž součástí byla i státem financovaná, avšak sociálně zcela nezacílená „komplexní bytová výstavba“.
- Vliv tržně orientované bytové politiky vyspělých evropských zemích, v níž je zdůrazněno zacílení podpůrných nástrojů na skutečně potřebné skupiny obyvatelstva.
- Omezené možnosti veřejných rozpočtů, které limitují objem podpory výstavby sociálního bydlení a přirozeně směřují k tomu, aby pomoc v podobě sociálního bydlení byla poskytována především sociálně slabším domácnostem, tedy těm skutečně potřebným.
- Snaha zvýšit dlouhodobě potlačenou sociální diferenciaci mezi jednotlivými formami bydlení, kterou zmiňuje např. Lux [2001].

Naproti tomu rozvoj méně zacíleného sociálního bydlení určeného nejširším vrstvám obyvatelstva podporují tyto faktory:

- Celkově poměrně nízká finanční dostupnost bydlení, v jejímž důsledku je nově postavené bydlení, byť dotované státem, pro sociálně slabší domácnosti nedo-

¹⁶ Následující úvahy vychází z předpokladu, že podoba sociálního bydlení musí být zasazena do širšího rámce, který je tvořen zejména systémem adresných sociálních dávek, způsobem podpory nové výstavby a nájemní politikou. Tyto otázky však nejsou v textu řešeny.

¹⁷ Pro označení sociálního bydlení se v ČR nejčastěji užívá pojem „neziskové (nájemní) bydlení“; z tohoto důvodu je tento pojem používán i v následujícím textu.

stupné. Za této situace patří mezi potenciální klienty nového sociálního bydlení zejména střední sociální vrstvy obyvatelstva, a to zejména ve velkých a nebo atraktivních městech, kde jsou vysoké ceny bydlení.

- Důsledky dříve uplatňované regulace nájemného,¹⁸ které způsobují, že ve většině existujících nájemních bytů, které jsou obsazeny bez ohledu na příjmovou situaci nájemce, by bylo nájemné nižší než předpokládané nákladové nájemné v sociálním bydlení, čímž by se komparativní výhoda nového sociálního bydlení zcela vytratila.
- Potřeba zvýšit objem výstavby finančně dostupného nájemního bydlení, jehož nabídka je dlouhodobě považována za nedostatečnou.
- Rizika rezidualizace či dokonce stigmatizace, která jsou dosud vnímána jako okrajová, ale která mohou být s úzce zaměřeným sociálním bydlením spojena.

Možnosti rozvoje více či méně zacíleného sociálního bydlení však není možné posuzovat pouze na základě těchto teoreticky vymezených faktorů (jejichž výčet jistě není úplný). V úvahu je nutno brát především širší kontext v podobě reálného vývoje bytové politiky od počátku 90. let minulého století (tj. průběh transformace, která byla zaměřena na přeměnu administrativně přidělového systému na systém tržně orientovaný) a zejména dosavadní záměry a opatření bytové politiky týkající se podpory bytové výstavby včetně podpory neziskového – sociálního bydlení.

Výrazně liberální přístup, který se v ČR i ostatních postkomunistických zemích především na počátku 90. let prosadil a který korespondoval s orientací bytové politiky vyspělých evropských zemí, kladl důraz na transformaci vlastnických vztahů, uvolnění cen, poskytování adresných sociálních dávek. Nejen otázka sociálního bydlení, ale i podpora nové bytové výstavby byly v té době zatlačeny do pozadí. Tuto orientaci dokládají i oficiální koncepční dokumenty z této doby,¹⁹ v nichž není problematika sociálního bydlení vůbec řešena.

Změna tohoto přístupu nastala zhruba v polovině 90. let, kdy byla v důsledku výrazného poklesu počtu nově stavěných bytů obnovena podpora výstavby nájemních bytů²⁰ a v rámci komplexněji pojaté bytové politiky začala být prosazována myšlenka rozvoje tzv. neziskového – sociálního bydlení.²¹ U tohoto neziskového bydlení se předpokládalo, alespoň teoreticky, zacílení na sociálně slabší skupiny obyvatelstva, avšak návrhy právní úpravy, které byly na konci 90. let v několika verzích připraveny, žádné explicitní sociální zacílení neobsahovaly. Bylo tomu tak pře-

¹⁸ Právní rámec regulace byl, vyjma právní úpravy týkající se družstevních bytů ve vlastnictví bývalých SBD, zrušen na jaře roku 2003. Z právního hlediska je tedy nájemné v ČR plně liberalizované, avšak fakticky zde došlo ke zmrazení nájemného na úrovni, která byla dosažena v procesu deregulace.

¹⁹ Státní bytová politika ČR – 1991; Východiska a zásady státní politiky bydlení v ČR – 1993.

²⁰ Program podpory výstavby nájemních bytů, jehož nejednoznačně stanovené podmínky umožňovaly po dlouhou dobu stavět kvazi-vlastnické bydlení určené často lépe finančně situovaným domácnostem, které si mohly dovolit na výstavbě finančně participovat.

²¹ Záměry a opatření vlády v oblasti bydlení – 1997; Koncepce bytové politiky – 1999; aktualizace 2001.

devším proto, že bylo zřejmé, že nově postavené neziskové nájemní bydlení bude i přes zamýšlenou podporu dražší než existující nájemní byty s tehdy regulovaným nájemným, a tudíž bude pro sociálně slabé domácnosti nedostupné. Žádný z návrhů, které byly na konci 90. let připraveny, se však nepodařilo realizovat.

V roce 2003 bylo rozhodnuto, že právní a ekonomický rámec tohoto bydlení bude řešen ve dvou formách. První formu bude představovat družstevní bydlení, jehož výstavba bude podporována za podmínky finanční spoluúčasti členů družstva – budoucích nájemců.²² Družstevní nájemní bydlení, které takto vznikne, nebude explicitně zacíleno na určitou skupinu obyvatelstva; předpokládá se však, že bude využíváno nejširšími středními vrstvami populace, které si mohou dovolit finanční participaci na výstavbě, avšak vlastnické bydlení je pro ně nedostupné nebo z nějakých důvodů nezajímavé.

Druhou formou by mělo být nájemní bydlení stavěné a poskytované právníckými osobami dodržujícími tzv. zásady obecné prospěšnosti, mezi něž patří zejména orientace na prospěšnou činnost, v tomto případě výstavbu a poskytování sociálního bydlení, a povinná reinvestice výnosů z vymezených komerčních činností do sociálního bydlení. Bližší charakteristiky takto koncipovaného sociálního bydlení nejsou dosud rozpracovány,²³ předpokládá se však využití příjmového kritéria omezujícího přístup k tomuto bydlení. Příjmové kritérium není zatím stanoveno, avšak opět je zřejmé, že se nebude jednat o bydlení pro skutečně sociálně slabé domácnosti, neboť nájemné, odvozené od pořizovacích nákladů bytu, by pro ně bylo neúnosné (pokud by nebylo sníženo prostřednictvím provozních dotací a nebo pokud by nebyl změněn současný systém adresných sociálních dávek, zejména příspěvek na bydlení).

Vzhledem k dosud neúspěšným pokusům o přijetí zákona, který by měl umožnit výstavbu neziskového nájemního bydlení, je podpora výstavby sociálně zaměřeného nájemního bydlení realizována pouze prostřednictvím dotačních titulů platných od roku 2003. Na jejich základě jsou obcím poskytovány dotace na výstavbu nájemních bytů „pro domácnosti s vymezenými příjmy“²⁴ a dotace na výstavbu „podporovaného bydlení“²⁵ které je určeno seniorům, osobám znevýhodněným zdravotním stavem, širšími sociálními okolnostmi života apod. Ačkoli je patrné, že se jedná o jednoznačně zacílené bydlení, které plní, zejména v případě „podporovaného bydlení“, sociální funkci, je jeho význam zastánci „skutečného“ sociálního bydlení spíše podceňován. Program, na základě něhož jsou poskytovány dotace na výstavbu bytů „pro domácnosti s vymezenými příjmy“, však ukazuje na již zmíněný problém, s nímž je zacílení na sociálně slabší domácnosti spojeno: příjmový limit, který musí domácnosti při uzavírání nájemní smlouvy splnit, je záměrně

²² Právní rámec představuje Návrh zákona o podpoře výstavby družstevních bytů ze Státního fondu rozvoje bydlení, a o změně některých zákonů, který byl již předložen Poslanecké sněmovně Parlamentu ČR.

²³ Návrh příslušného zákona by měl být připraven v roce 2005.

²⁴ Program Ministerstva pro místní rozvoj a nařízení vlády č. 146/2003 Sb.

²⁵ Program Ministerstva pro místní rozvoj.

stanoven poměrně vysoko, aby se o toto bydlení mohli ucházet lidé, kteří mohou platit nájemné odvozené od pořizovací ceny bytu; pro domácnosti se skutečně nízkými příjmy je takové bydlení nedostupné.

Výše uvedený náčrt dosavadního vývoje bytové politiky v oblasti neziskového – sociálního bydlení²⁶ naznačuje, že ČR směřuje, až na výjimku představovanou „podporovaným bydlením“, k podpoře výstavby neziskového – sociálního bydlení, které bude určeno širším, zejména středním vrstvám obyvatelstva a jehož cílem má být především rozšiřování nabídky nájemního bydlení, nikoli saturování bytových potřeb sociálně slabých domácností. Hlavní příčinou této skutečnosti, kterou je možno hledat v podtextu politických rozhodnutí, je pravděpodobně celkově nízká finanční dostupnost bydlení, která způsobuje, že i střední příjmové vrstvy obyvatelstva aspirují při zajišťování svého bydlení na pomoc státu, zvláště jedná-li se o novou výstavbu. Dalším důležitým faktorem je pravděpodobně existence poměrně velkého počtu nájemních bytů, v nichž došlo ke „zmrazení“ dosaženého regulovaného nájemného, kterým by nově postavené sociální byty nemohly z hlediska finanční dostupnosti pro sociálně slabší domácnosti konkurovat. Konečně třetím faktorem může být dlouhodobá snaha zvýšit počet stavěných nájemních bytů, kterou lze snáze a viditelněji naplnit prostřednictvím většího množství méně subvencovaných nájemních bytů pro širší vrstvy populace než prostřednictvím menšího množství silně subvencovaných bytů pro sociálně slabé domácnosti. S touto orientací na široké střední vrstvy obyvatelstva do značné míry koresponduje i současné využití obecních bytů, které jsou, v důsledku dříve uplatňované regulace nájemného a současné úpravy nájemního práva, obsazeny domácnostmi z celého příjmového spektra.

Otázkou ovšem je, do jaké míry je tento široký koncept sociálního bydlení slučitelný s pravidly poskytování veřejné podpory, která jsou zakotvena zejména v článku 87 Smlouvy o založení Evropských společenství a která jsou pro Českou republiku jakožto členský stát Evropské unie závazná. Zkušenosti vyspělých evropských zemí, které jsou členy EU, i předběžná jednání, která mezi ČR a Evropskou komisí dosud proběhla, ukazují, že podpora výstavby nájemního bydlení je z hlediska ochrany hospodářské soutěže, k níž se pravidla poskytování veřejné podpory vztahují, akceptovatelná pouze v případě, že toto bydlení bude určeno jasně vymezeným sociálním skupinám obyvatelstva.²⁷ Tento požadavek ovšem neříká nic o tom, jak široce smí být cílová skupina vymezena, a dosavadní praxe naznačuje, že akceptovatelné je i využití příjmového kritéria, které zahrnuje nejen sociálně slabé, ale i široké střední vrstvy populace. Z tohoto hlediska jsou tedy zcela v pořádku jak již existující dotační tituly zaměřené na výstavbu nájemního bydlení „pro domácnosti s vymezenými příjmy“ a na výstavbu „podporovaného bydlení“, tak připravovaný zákon o podpoře neziskového bydlení.²⁸

²⁶ Text odráží situaci od počátku 90. let minulého století do ledna roku 2005.

²⁷ Jedná se o podmínku nutnou, nikoli však dostačující.

²⁸ Jako problematický se z hlediska slučitelnosti s právem ES ukázal pouze návrh zákona o podpoře výstavby družstevních bytů. Slučitelnost bude řešena prostřednictvím pravidel „de

Závěr

Z uvedeného vyplývá, že ve sledovaném období byl ve vyspělých evropských zemích zaznamenán určitý posun od spíše nezacíleného, širokým vrstvám obyvatelstva určeného a těmito vrstvami užívaného sociálního bydlení k bydlení, které je užíváno zejména sociálně slabšími domácnostmi. Proces rezidualizace doprovázený stagnací či snižováním rozsahu sociálního sektoru přinesl některé problémy, v jejichž důsledku je pro budoucnost zdůrazňována potřeba spíše širokého, vnitřně diferencovaného sociálního sektoru, který bude schopen nejen plnit své sociální funkce, ale bude také ekonomicky životaschopný.

Tendence k rozvoji spíše široce zaměřeného sociálního sektoru se prosazují i v České republice. Směrování k širokému sociálnímu sektoru bez ostré hranice se soukromým nájemním sektorem, podpora družstevního bydlení pro střední vrstvy obyvatelstva, snaha o zpřístupnění úvěrů jak pro fyzické osoby pořizující si vlastnické bydlení, tak pro subjekty zajišťující výstavbu neziskového bydlení, to vše jsou záměry do značné míry shodné s tím, jak o budoucnosti sociálního bydlení hovoří autoři ve vyspělých evropských zemích.

Pokud jde o bydlení sociálně slabých domácností, spoléhá se v ČR, aniž se o tom otevřeně hovoří, především na proces filtrace, v jehož rámci je podporována výstavba nového bydlení pro střední a vyšší příjmové vrstvy, zatímco starší levnější bydlení je přenecháno sociálně slabším domácnostem. Zkušenost vyspělých evropských zemí, z níž je patrné, že také tento proces vede k rezidualizaci určité části bytového fondu a k problémům, které jsou s tím spojené, není zatím jasně reflektována.

BOŽENA VALENTOVÁ vystudovala sociologii a dlouhodobě se věnuje problematice bydlení a bytové politiky. Výzkumnou činností se zabývala nejprve ve Výzkumném ústavu výstavby a architektury a poté na Katedře veřejné a sociální politiky Fakulty sociálních věd University Karlovy. Nyní pracuje na Ministerstvu pro místní rozvoj, do jehož kompetence patří politika bydlení, a zaměřuje se na analytickou a koncepční činnost v oblasti sociálního bydlení, nájemného a podpůrných a finančních nástrojů zaměřených na zvýšení finanční dostupnosti bydlení.

minimis“, neboť uplatnění příjmového kritéria je v tomto případě nejen věcně nevhodné (vzhledem k finanční participaci členů družstev – budoucích nájemců – na výstavbě), ale také nedostačující.

Literatura

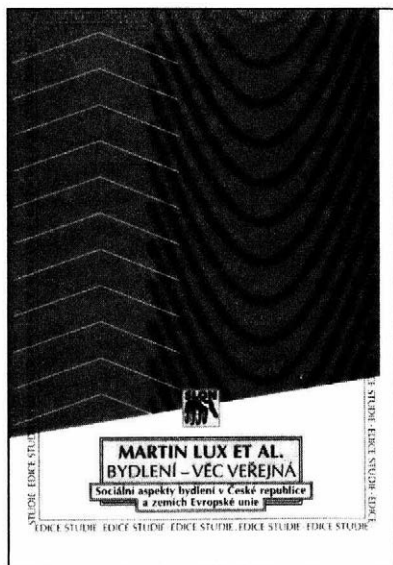
- Ball, Michael 2002. *RICS European Housing Review 2002*. London: RICS.
- Ball, Michael 2003. *RICS European Housing Review 2003*. London: RICS.
- Ball, Michael 2004. *RICS European Housing Review 2004*. London: RICS.
- Balchin, Paul ed. 1996. *Housing Policy in Europe*. London and New York: Routledge.
- Barlow, J., S. Duncan 1994. *Success and Failure in Housing Provision: European Systems Compared*. Oxford: Pergamon.
- Boelhouwer, Peter, Harry Van der Heijden 1992. *Housing Systems in Europe: Part I*. Hague: Delft University Press.
- Danermark, Berth, Ingemar Elander 1994. *Social Rented Housing in Europe: Policy, Tenure and Design*. Delft: Delft University Press.
- Donner, Christian 2000. *Housing Policies in the European Union*. Wien: Chr. Donner.
- Esping-Andersen, Gøsta 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Gibb, Kenneth 2002. „Trends and Change in Social Housing Finance and Provision within the European Union“. *Housing Studies* 17 (2): 325–336.
- Hammet, Chris 1996. „Social Polarisation, Economic Restructuring and Welfare State Regimes“. *Urban Studies* 33 (8): 1407–1430.
- Harloe, Michael 1993. „Social Housing: Residualisation or Reformation?“ Conference ENHR. Budapest: UNECE.
- Harloe, Michael 1994. „Social Housing – Past, Present and Future“. *Housing Studies* 9 (3): 407–417.
- Heidenheimer, Arnold J., Hugh Hecl, Carolyn Teich Adams 1990. *Comparative Public Policy. The Policy of Social Choice in America, Europe and Japan*. New York: St. Martin Press.
- Hills, John 2001. „Inclusion or Exclusion? The Role of Housing Subsidies and Benefits“. *Urban Studies* 38 (11): 1887–1902.
- Kemeny, Jim 1995. *From Public Housing to the Social Market. Rental Policy Strategies in Comparative Perspective*. London and New York: Routledge.
- Koncepce bytové politiky 1999. Praha: Ministerstvo pro místní rozvoj ČR.
- Koncepce bytové politiky – aktualizovaná verze 2001. Praha: Ministerstvo pro místní rozvoj ČR.
- Kleinman, Mark 1998. „Western European Housing Policies: Convergence or Collapse?“. Pp. 242–255 in Kleinman, Mark, Walter Matznetter, Mark Stephens. *European Integration and Housing Policy*. London and New York: Routledge.
- Lujanen, Martti 1992. „Different forms of Social Housing“. Workshop on Social Housing in the Context of Socioeconomic Transition. Budapest: UNECE.
- Lux, Martin et al. 2002. *Bydlení – věc veřejná. Sociální aspekty bydlení v České republice a zemích Evropské unie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Lux, Martin ed. 2001. *Social Housing in Europe 2000. International Workshop*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Lux, Martin 2001. „Social Housing in the Czech Republic, Poland and Slovakia“. *European Journal of Housing Policy* 1 (2): 189–209.
- Maclennan, Duncan, Alison More 1997. „The Future of Social Housing: Key Economic Questions“. *Housing Studies* 12 (4): 531–548.
- Matznetter, Walter 2002. „Social Housing Policy in a Conservative Welfare State: Austria as an Example“. *Urban Studies* 39 (2): 265–282.
- Priemus, Hugo 1997. „Growth and Stagnation in Social Housing; What is ‘Social’“. *Housing Studies* 12 (4): 549–560.
- Priemus, Hugo, Frans Dieleman 2002. „Social Housing Policy in the European Union: Past, Present and Perspectives“. *Urban Studies* 39 (12): 191–200.

- Priemus, Hugo, Frans Dieleman 1999. „Social Housing Finance in the European Union: Developments and Prospects“. *Urban Studies* 36 (4): 623–631.
- Priemus, Hugo, Mark Kleinman, Duncan MacLennan, Bengt Turner 1993. *European Monetary, Economic and Political Union: Consequences for National Housing Policies*. Delft: Delft University Press.
- Schutjens, Veronique, Ronald Van Kempen, Jan Van Weesep 2002. „The Changing Tenant Profile of Dutch Social Rented Housing“. *Urban Studies* 39 (4): 643–664.
- Smith, Jacqueline, Michal Oxley 1997. „Housing Investment and Social Housing: European Comparison“. *Housing Studies* 12 (4): 489–508.
- Státní bytová politika ČR* 1991. Praha: Ministerstvo hospodářství ČR.
- Stephens, Mark, Nicola Burns, Lisa MacKay 2003. „The Limits of Housing Reform: British Social Rented Housing in European Context“. *Urban Studies* 40 (4): 767–789.
- Sustainable Development of Human Settlements in the UNECE Region: Progress and Challenges 2003*. Report prepared by a consultant and finalised by UNECE secretariat. Geneva: UNECE.
- Východiska a zásady státní politiky bydlení v ČR* 1993. Praha: Ministerstvo hospodářství ČR.
- Záměry a opatření vlády v oblasti bydlení* 1997. Praha: Ministerstvo pro místní rozvoj ČR.

Martin Lux et al.

BYDLENÍ – VĚC VEŘEJNÁ

(Sociální aspekty bydlení v České republice
a zemích Evropské unie)

Komu napomáhá regulace nájemného?

Jak vysoké by bylo volné nájemné, kdyby neexistovala jeho regulace?

Existuje v České republice sociální bydlení?

Jak se v zemích Evropské unie napomáhá těm, kteří nemají dostatek prostředků k pořízení či udržení stálého bydlení?

Jakou část svého příjmu utrácejí Češi za bydlení – je to moc nebo málo ve srovnání se situací v Evropské unii?

Pomáhá současný příspěvek na bydlení skutečně těm, kteří pomoc potřebují?

Jak by měl vypadat příspěvek na bydlení, aby skloubil šetrnost k veřejným financím s přísným zacílením na skutečně potřebné?

Jaké jsou nejpoužívanější nástroje bytové politiky v zemích Evropské unie a jak fungují v konkrétních podmínkách?

Jak si Češi představují své ideální bydlení a kam se skutečně stěhují?

K problematice bytové politiky a bydlení obecně vyšlo u nás jen málo odborně fundovaných publikací. Tato kniha chce proto alespoň částečně přispět k zaplnění mezer v našem poznání. Čtenáři nabízí relativně zevrubný popis systémů sociálního bydlení a příspěvků na bydlení v zemích Evropské unie (i v dalších vyspělých zemích mimo její hranice) včetně hledání inspirativních prvků, které by bylo možno adaptovat na české prostředí. Autoři se rovněž věnují konkrétním návrhům těchto nástrojů a popisu výsledků počítačových simulací týkajících se ekonomických i sociálních dopadů na finanční dostupnost bydlení v případě jejich zavedení.

V úvodní části knihy doplňuje celkový výklad zevrubná analýza vývoje finanční dostupnosti bydlení u nás a v zemích Evropské unie, překračující velmi formální a povrchní postup uplatňovaný dosud Českým statistickým úřadem nebo centrální administrativou.

Závěrečná kapitola se zabývá srovnáním drah bydlení (stěhování) v ČR a v některých vybraných zemích Evropské unie.

Publikace se důsledně zaměřuje na srovnání situace v naší zemi se situací v ostatních vyspělých zemích a klade velký důraz na praktickou využitelnost uvedených informací. Z těchto důvodů by mohla být – vedle odborné veřejnosti, představitelů místních i ústředních veřejných orgánů a studentů ekonomických a sociologických oborů – přínosem i pro širší laickou veřejnost.

Martin Lux, Petr Sunega, Zdena Vajdová a Daniel Čermák jsou pracovníky Sociologického ústavu AV ČR, Miroslava Obadalová působí ve Výzkumném ústavu práce a sociálních věcí.

ISBN 80-86429-12-1

288 stran, doporučená cena 235 Kč

Vydalo SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON) v roce 2002 jako 36. svazek ediční řady Studie.

www.slon-knihy.cz